

ІНОЗЕМНІ КОЛОНІСТИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я КІНЦЯ XVIII – XIX ст.: АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВОСХОВИЩ

На основі джерелознавчого аналізу матеріалів з фондів архівних установ України досліджено причини, особливості й наслідки міграційних процесів, що обумовили влаштування громад іноземних колоністів у Північному Приазов'ї впродовж останньої чверті XVIII – XIX ст. Подана характеристика архівних джерел, які реконструюють розвиток іноземних колоній з урахуванням еволюційних змін та особливостей.

Ключові слова: архівне джерело, архівний фонд, архів, Північне Приазов'я, іноземні колоністи, колонізація та заселення, сільське господарство.

На основе источниковедческого анализа материалов фондов архивных учреждений Украины исследованы причины, особенности и последствия миграционных процессов, которые обусловили создание общин иностранных колонистов в Северном Приазовье на протяжении последней четверти XVIII – XIX в. Дана характеристика архивных источников, которые реконструируют развитие иностранных колоний с учетом эволюционных изменений и особенностей.

Ключевые слова: архивный источник, архивный фонд, архив, Северное Приазовье, иностранные колонисты, колонизация и заселение, сельское хозяйство.

The reasons, particular qualities and consequences of migration processes stipulated the appearance foreign colonies communities in North Priazovye during the last quarter of the 18th – 19th centuries have been pointed out on the basis of analysis of the source materials from the funds of archival institutions of Ukraine. The author characterizes archived sources which reconstruct the economic development of foreign colonists taking into account evolutionary changes and peculiarities.

Key words: archived source, archived fund, archive, North Azov area, foreign colonists, colonization and settlement, agriculture.

Сьогодні досить актуальним є завдання всебічного і неупередженого вивчення, ліквідації так званих «білих плям» та очищення наших знань від певних історичних стереотипів, що склалися в минулі десятиліття. Достовірна історична інформація, її об'єктивний і науковий аналіз дадуть можливість глибше осмислити і врахувати попередній досвід взаємовідносин між нашими народами, необхідний для прогнозування їх майбутнього взаємовигідного співробітництва. В цьому контексті, зокрема, окремого наукового дослідження вимагає питання історії іноземних колоністів України, їх розселення в різних її регіонах, господарська діяльність, духовне життя, стосунки з українцями та впливу на суспільно-економічний розвиток нашої країни. Відтворити ці процеси допомагають джерела, які зберігаються в українських архівосховищах.

Господарська діяльність колоністів, їхнє самоврядування регламентувалися «Уставом о колони-

ях иностранцев в России». Колоністами визнавалися лише ті особи та сімейства, котрі осідали на державних, приватних чи куплених землях у вигляді хліборобів чи ремісників, які обслуговували землеробську справу [1].

Нарощуванню маси документів і матеріалів, що становлять потенційну джерельну базу дослідження історії іноземних колоній Північного Приазов'я, сприяли такі обставини: 1) висока ступінь бюрократизації справи управління в Російській імперії взагалі; 2) розміщення колоністів і влаштування їхнього побуту обросло особливо потужним адміністративним апаратом, оскільки, по-перше, цей процес був багато в чому штучним і вимагав додаткових коштів і зусиль з боку уряду, щоб бути впровадженим усупереч численним реаліям життя; по-друге, іноземні колоністи були більш вимогливими до влади, ніж місцеве населення і часто подавали скарги до владних структур; 3) іноземні колоністи мали відносно високий рівень грамотно-

сті, завдяки чому до нас дійшли не тільки добре впорядковане та змістовно насичене діловодство.

У фондах *Центрального державного історично-архіву України у м. Києві* (далі – ЦДАК України) зберігаються матеріали з історії освоєння іноземними колоністами Північного Приазов'я, відомості про господарський розвиток зазначених територій. Особливу увагу привертають відомості про діяльність землевпорядних комісій, до повноважень яких відносився розподіл земель та надання позик і підйомних для облаштування іноземних колоністів. Так, фонд «Губернські межові експедиції» складається з документів двох межових експедицій: Азовської (фонд 1976) та Новоросійської (фонд 1966). Дані фонди зберігають фрагментарні відомості про вирішення земельного питання між колоністами та урядом. Аналіз матеріалів межових експедицій Азовської та Новоросійської губернії кінця XVIII століття надає можливість певною мірою підтвердити гіпотезу про мотивацію іноземної колонізації Півдня Росії як доцільної політики облаштування малозаселених, майже вільних степових земель. Проте, аналіз документів початку XIX ст. свідчить, що земельне питання Південного регіону визначається наявним дефіцитом придатної до землеробства землі.

Матеріали щодо господарського та суспільного розвитку колоністського суспільства південного регіону Росії зберігаються у багатьох фондах ЦДАК України, однак, вони представлені в контексті загального соціально-економічного розвитку південних губерній Російської імперії. Так, фонд 12 «Міністерства землеробства» включає інформацію про загальний стан земельного фонду, орендні платежі, види сівозміни, галузі виробництва, торгівельні стосунки. Загальні інструкції, наприклад, по шовківництву для південних регіонів мали неупереджене значення й для колоністського суспільства Північного Приазов'я, де цей вид господарської діяльності був поширений [2].

Надзвичайно цінним для дослідження історії самоврядування Північноприазовської грецької громади є фонд 1576 (Маріупольський грецький суд), який містить 54 справи та зберігає документи з діяльності даного органу грецького самоврядування. Ці матеріали дозволяють відтворити основні напрямки діяльності Маріупольського грецького суду, дослідити питання щодо ведення ділової справи та відповідального виконання покладених на нього зобов'язань.

У цілому аналіз справ ЦДАК України надає можливість ознайомитися з проблемами облаштування, управління, економічного та соціального розвитку іноземних колоній Північного Приазов'я.

Багато інформації про іноземних колоністів зберігається в обласних державних архівах України. Серед них виділяються матеріали фондів *держархіву Одеської області*, які зберігають цінну інформацію про структуру управління, соціальний та економічний розвиток колоністського суспільства Північ-

ного Приазов'я. Одним з основних джерел для аналізу процесу заселення й адаптації іноземних колоністів стали документи Півдноросійського комітету про іноземних поселенців Південного краю Росії (Ф. 6), перетвореного у 1818 році з Новоросійської опікунської контори. Більша частина даних документів є дублікатами матеріалів, які офіційно надсилалися до Санкт-Петербурга, тому у фонді зберігаються переважно копії: царські маніфести, укази Сенату, інструкції, циркуляри та розпорядження міністерств із питань колонізації Півдня Росії. Особливий інтерес для дослідника становлять справи про становище колоній, економічні стосунки, спадкування, переселення до інших колоній, рееміграцію. Дані матеріали надають можливість ознайомитися з особливостями облаштування, адаптації та економічного стану колоністів залежно від політичних умов і під впливом навколишнього оточення. Динаміку економічного розвитку репрезентовано низкою систематичних рапортів і звітів наглядачів колоній губернському керівництву.

У фонді управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора держархіву *Одеської області*, у відомстві якого перебували всі місцеві, цивільні та військові установи, зберігається багато матеріалів про заселення Північного Приазов'я, видачу грошової допомоги переселенцям, листування про продовження пільгових строків, відомості про час заснування населених пунктів, статистичні відомості про населення регіону [3]. Це в основному контракти про найом земельних мастків, дозвіл на відкуп питних закладів, розгляд скарг колоністів.

Багато документів з фондів «Олександрівська міська ратуша» та «Олександрівське повітове казначейство» *держархіву Запорізької області* [4] містять цінну інформацію про основні види діяльності іноземних колоністів Північного Приазов'я впродовж кінця XVIII – XIX століття. Значний інтерес становлять матеріали щодо грецького, німецького й менонітського колоністського суспільства. Попри виняткову замкненість, обумовлену їх релігійною належністю, колоністи були тісно пов'язані з навколишнім оточенням, державними установами, що сприяло формуванню великого комплексу документів з їх життя та діяльності. Найбільш ранні документи стосуються кінця XVIII – початку XIX століття. Так, у фондах держархіву Запорізької області збереглася достатня кількість матеріалів про господарську діяльність колоністів, особливості їх домогосподарства, плани і межові книги хуторів іноземних колоністів. Ці документи свідчать про земельні площі; передачу хуторів у спадщину, відомості про сусідів. Плани колоній, хуторів і межові книги цих володінь практично ніде не опубліковані та маловідомі дослідникам.

Важливий комплекс документів з історії німецьких, менонітських та єврейських переселенців Півдня України зберігається в *держархіві Дніпропетровської області*. У фонді 134 відкриті документи Контори опікунства про новоросійських іноземних поселенців (1800-1818 рр.) та Катеринославської контори іноземних поселенців (1818-

1833 рр.), тобто тих опікунських установ, що перебували в Катеринославі [5]. Ці матеріали зберігають інформацію про хід переселення та побут іноземців на території всієї України з 1781 до 1818 року та в межах колишньої Катеринославської губернії у 1818-1834 роках.

Значна група джерел зазначеного фонду свідчить про заходи уряду і різного роду опікунських інстанцій щодо допомоги переселенцям. Тут знаходимо інформацію про розподіл провіанту серед прибулих, фінансові документи про видачу грошей на господарські потреби та ін. Це, переважно, листування контори з правлінням Катеринославської казенної палати, Новоросійським нижнім земським судом, із військовими та цивільними губернаторами, інформація про землі, на яких селили новоприбулих.

Чимало матеріалів фонду має статистичний характер. Це документи, в яких знаходимо інформацію про чисельність колоністів, їх вік, віросповідання, зведення про кількість землі, переданої колоністам, характер її господарського освоєння. Ці дані становлять особливий інтерес з погляду вивчення соціально-економічного розвитку іноземних поселень Північного Приазов'я.

Переважна більшість документів, що відклалися у згаданому фонді, стосується господарських питань. Це листування катеринославських опікунських органів з експедицією державного майна та МВС. Управителі, а також наглядачі колоній, щороку мали складати спеціальні відомості, в яких перелічували наявний у колоністів сільськогосподарський реманент, окремо зазначаючи кількість возів, плугів, борін тощо, а також наявність худоби – якої саме та її поголів'я.

Матеріали фонду свідчать, що виділяючи чималі кошти для позик іноземцям, уряд намагався якнайшвидше отримати певні дивіденди, що полягали у прискореному господарському розвитку краю. Управляючі колоніями були зобов'язані регулярно складати звіт, де докладно доповідалося про господарський розвиток колоній, у разі занепаду господарства зазначалася причина – хвороба або смерть господаря, неврожай, загибель худоби, недбалість колоніста.

Комплексне дослідження колоністських поселень Північного Приазов'я неможливе без аналізу одного з головних джерел щодо соціального стану переселенців, тобто ревізьких «казок» (породинних списків чи камеральних відомостей). Упродовж 1719-1857 років у Росії було проведено 10 загальних ревізьких описів населення, що підлягало подушному оподаткуванню та відбуванню військової повинності. Точність ревізького обліку була неоднаковою у різні роки, адже значний відсоток населення прагнув уникнути перепису. За умов переселення іноземних колоністів на територію Російської імперії їм надавалися, згідно з принципами віросповідання, окремі пільги, у тому числі й звільнення від обов'язкової військової служби, тому ревізькі «казки» цих категорій населення мають порівняно високу ступінь достовір-

ності. Ревізькі «казки» греків Північного Приазов'я зберігаються в матеріалах IV-X ревізій, а німців і менонітів – у матеріалах VII-X ревізій і зберігаються у фондах державних архівів Донецької, Запорізької, Дніпропетровської областей та Маріупольського краєзнавчого музею.

Незважаючи на втрати окремих примірників і записів, інформація, що міститься у ревізьких «казках», дозволяє простежити динаміку змін у чисельності іноземного населення Північного Приазов'я. Знання особливостей ревізьких записів дозволяють уточнити дані про конкретну особу при дослідженні історії сімей; виокремити «постійне» і «стороннє» населення в межах одного пункту, встановити місце походження особи, а значить – використовувати ревізькі «казки» як додаткове джерело перевірки інформації при вивченні міграційних потоків.

Крім того, слід враховувати, що ревізії проводилися не на всій території імперії. Населення України вперше було враховано в Росії під час проведення четвертої ревізії, яка проходила під наглядом Сенату. При цьому приймання ревізьких «казок» було покладено на городничих, нижні земські суди, казенні палати та казначейства. Починаючи від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою «казок» покладалася на повітові ревізькі комісії. Отримавши у своє розпорядження перші екземпляри переписів, комісії укладали відомості, що містили чотири позиції: 1) порядковий № списку; 2) назви населених пунктів; 3) власників і вільних людей, якщо вони самі подавали «казку»; нарешті, 4) чисельність душ чоловічої та жіночої статі.

Отже, вже на етапі роботи повітової комісії свідчення первинних ревізійних документів узагальнювалися. Ревізькі «казки» подавалися до місцевих органів влади (волосні правління, ратуші, потім міські думи), де складалися облікові відомості – перший етап узагальнення даних ревізьких казок у масштабах повіту, провінції і губернії, що містять порівняння даних поточної ревізії з вже перевіреними даними попередньої. На момент повного закінчення ревізій складалися генеральні таблиці, а з IV ревізії (1782) починають складатися окладні книги – загальноросійські зведені матеріали ревізії, призначені тільки для розрахунку податних зборів (тому в них відсутні відомості про жіноче населення і зіставлення з попередніми ревізіями).

Важливо відзначити, що ревізька комісія приймала матеріали у двох примірниках, а після їх обробки та закриття справи один примірник залишався у повітового скарбничого, інший – відправляли до повітової казенної Палати. Останні були створені у 1779 році і знаходилися у підпорядкуванні губернських казенних палат. Саме цією обставиною пояснюється той факт, що ревізькі «казки» населення Маріупольського повіту Катеринославської губернії зберігаються у фондах Маріупольського повітового казначейства держархіву Донецької області та Олександрівського повітового казначейства держархіву Запорізької області і становлять основний масив ревізьких «казок», що збереглися до наших днів і придатні до аналізу як історичне джерело з історії іноземців.

У фонді Маріупольського повітового казначейства *держархіву Донецької області* (Ф. 131) в 73 справах зберігаються ревізські «казки» грецьких та німецьких колоній Північного Приазов'я п'яти ревізій (1811, 1816, 1835, 1850, 1857) [6].

У фондах *Маріупольського краєзнавчого музею* зберігаються ревізські «казки» грецьких поселень – за матеріалами IV ревізії – 8 справ, V ревізії – 4 справи та ревізські «казки» Маріуполя за 1811 рік [7].

У фондах Олександрійського повітового казначейства *держархіву Запорізької області* в 14 справах VI-X ревізій у 15 справах зберігаються ревізські «казки» грецьких колоній [8], у двох справах – відомості про населені пункти Маріупольського колоністського округу [9] та дві справи, присвячені обліку населення колонії Шенвіз [10]. У фонді Олександрівської міської ратуші (Ф. 1), зберігаються ревізські «казки» VI-X ревізій колонії Шенвізе та ревізські «казки» Маріупольського менонітського округу Олександрійського повіту [11].

Матеріали місцевого діловодства більш пізнього періоду зберігаються у фондах держархіву Донецької області. Фінансово-економічний та правовий аспекти соціального буття іноземних колоній Маріупольського повіту знайшли відображення в документах Маріупольської повітової комісії із землевлаштування, яка працювала впродовж 1789-1916 років. Для проведення столипінської аграрної реформи указом від 4 березня 1906 року на місцях були створені губернські та повітові комісії із землеустрою. У м. Маріуполі така комісія була створена в лютому 1907 року. У фонді представлені плани земель греків, німців, менонітів та євреїв і висновки з експлуатації земельних площ Північного Приазов'я [12].

Фонд Маріупольської повітової земської управи [13] містить значну кількість законів і цирку-

лярів уряду, протоколів, журналів засідань повітових земських зборів, доповідей земської управи, постанов грецьких, німецьких та єврейських сільських громад Маріупольського повіту та звернень до управи з приводу вирішення різних проблем господарського та культурного розвитку. Тут можна знайти численні прохання окремих осіб щодо надання позики або безвідплатної грошової допомоги. Частина справ стосується листування між земською управою та волосними правліннями, яке здійснювалося з метою координації зусиль в усіх сферах суспільного життя повіту: при будівництві шляхів, залізниці, під час улаштування й діяльності благодійних установ, в організації процесів фінансового, економічного розвитку сільських громад іноземних поселенців. Фонд містить багато джерел статистичного характеру щодо кількості населених пунктів, з різних напрямів господарства.

Матеріали грецького суду, які зберігаються у фондах Маріупольського краєзнавчого музею, містять важливі повідомлення про економічну діяльність цієї установи. Це таблиці і відомості про стан господарства м. Маріуполя і грецьких сіл наприкінці XVIII – 20-х років XIX століття [14]. У фондах музею є документи про намагання мешканців грецьких сіл повернутися назад до Криму у 90-х роках XVIII століття. [15]. Частина документів грецького суду стосується взаємовідносин греків з козаками Азовського козачого війська, які в 1831 році були оселені на землях маріупольських греків. Справи з цього ж архіву містять дані про участь греків у Кримській війні 1853-1856 років [16].

Усі ці джерела при комплексному і системному аналізі дозволяють відтворити процес переселення іноземних колоністів до Північного Приазов'я, розселення і господарське освоєння відведених їм територій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. – Ч. 2. – 1863. – С. 155.
2. ЦДІАК України, ф.12, оп.1, спр.196.
3. Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, оп. 220, 230.
4. Держархів Запорізької області, ф. 1, 12.
5. Держархів Дніпропетровської області, ф. 134, оп. 1, спр. 14, 36, 91, 150, 301, 613, 784, 785, 874, 875, 897, 898, 915, 933, 942, 956, 981.
6. Держархів Донецької області, ф. 131, оп. 1.
7. Маріупольський краєзнавчий музей (далі – МКМ), спр. 3462-Д; 3463-Д; 3464-Д; 3465-Д; 3465-Д; 3461-Д; 3467-Д; 3466-Д; 6270-Д; 6218-Д; 6219-Д; 3475-Д; 3470-Д.
8. Держархів Запорізької області, ф. 12, оп. 2, спр. 27, 28, 32, 38, 40, 86, 87, 161, 200, 201, 238, 256, 262, 265, 284.
9. Там само, спр. 230, 283.
10. Там само, спр. 101, 273.
11. Там само, ф. 1, оп. 1, спр.752.
12. Держархів Донецької області, ф. 110, оп. 1, спр. 15, 16, 27, 40, 41, 44, 50, 56, 65, 88.
13. Там само, ф. 156, оп. 1.
14. МКМ, спр. 3529-Д; 3528-Д; 3483-Д; 3481-Д; 3476-Д; 3477-Д; 3524-Д; 3354-Д; 3479-Д; 3478-Д; 3482-Д; 3523-Д; 3484-Д; 3526-Д; 3564-Д; 3570-Д; 5636-Д; 5637-Д; 3354-Д; 3461-Д; 3468-Д.
15. Там само, спр. 27338-Д; 27339-Д.
16. Там само, спр. 3526-Д; И-10142.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор Я. В. Верменич, д.і.н., професор П. М. Тригуб